

Heidi Luik

OVAALSÕLED EESTIS – IMPORTESEMED MITMEST PIIRKONNAST

Ovaalsõled on algselt Skandinaaviast pärit ehtetüüp. Niisuguste sõlgede kohalikud tüübid kujunesid hiljem välja ka Lätis (liivlastel) ja Soomes (eelkõige karjalastel). Eestist on seni leitud ainult üksikuid ovaalseid sõlgi. Artiklis on esitatud ülevaade Eesti sõlgedest, püüdes selgitada, missugusest piirkonnast iga eksemplar võib pärit olla. Lühidalt on käsitletud sõlgede kandmisviisi. Artikli lisas on toodud nimekiri Eesti muuseumides asuvatest Lätist leitud liivi sõlgedest.

Heidi Luik, Ajaloo Instituudi fondide sektor, Rütüli 6, 10130 Tallinn, Eesti

Sissejuhatus

Ovaal- e. kilpkonnasõled on Eestis üsnagi haruldane leid. Kuni 1997. aastani oli neid teada neli (joon. 1). Kõik olid saadud juhuleidudena. Kaks sõlge – üks Nõo kihelkonnast Külitsest ja teine teadmata leiukohast – olid leitud juba möödunud sajandil, Karja kihelkonna sõlg võib-olla käesoleva sajandi algul. Koos nende sõlgedega ei ole leitud teisi esemeid või pole need muuseumi jõudnud. Neid ehteid on lühidalt käsitlenud Aarne Michaël Tallgren, kelle arvates kuuluvad nimetatud sõled liivlaste ja karjalaste juures levinud tüüpidesse (Tallgren 1925, 709). Neljas sõlg tuli välja 1950. aastal Aseri kivitsest, mida hiljem ka arheoloogiliselt kaevati (Saadre 1952).

Käesolevat artiklit ajendas kirjutama 1997. aasta lõpul Ajaloo Instituuti jõudnud leid – pronksehete katkendid Keila kihelkonnast Kodasema külast. Väikeste tuld saanud pronkskatkendite hulgas on kolm fragmenti, mis ornamendi põhjal pärinevad ühest ehtest. Tegu on katkenditega ovaalsõlest, mis oma suuruselt, ornamendilt ja päritolult erineb Eestist varem leitud ovaalsõlgedest (Luik 1998).

Skandinaavias, kust ovaalsõled algselt pärinevad, on neid käsitletud juba alates möödunud sajandist. Varasematest uurijatest tuleb mainida Oscar Montelius ja Jan Peterseni. Siiani sõletüüpide märkimisel üldlevinud tähistus põhineb Peterseni raamatul "Vikingetidens smykker" (Stavanger, 1928) ja see on P või JP koos numbriga, mis viitab raamatus olevale illustratsioonile (selle kohta Jansson

Joon. 1. Ovaalsõlgede leiukohad Eestis.

Fig. 1. Discovery sites of oval brooches in Estonia.

1985, 13 jj.). Põhjalik uurimus Skandinaavia ovaalsõlgedest, rõhuasetus Birka omadele, on ilmunud Ingmar Janssonilt (1985). Janssoni andmeil on teada kokku u. 4000 ovaalsõlge, millest mõnisada pärineb juba vendeliajast (600–800 p.Kr.), enamik aga viikingiajast (800–1050 p.Kr.). Birkast on leitud üle 300 ovaalsõle. Skandinaavias esineb neid kõikjal, kuid suhteliselt vähe Ojamaal, kus olid rohkem kasutusel teistsugused sõled. Lääne- ja Ida-Euroopas leidub niisuguseid sõlgi skandinaavlaste asustatud piirkondades. Seega on ovaalsõled tüüpilised Skandinaavia kultuuri esemed (Jansson 1985, 221). Skandinaavia viikingiaegsed ovaalsõled on enamasti kahekihilised, ažuurse ülemise kihiga, ning kaunistatud rikkaliku, sageli loomornamendiga (Rootsi: Nerman 1929, 133 jj., joon. 139, 144, 146; Arbman 1940, tahv. 58–69; Jansson 1985; Norra: Sjøvold 1974, 202–207, tahv. 7: a, b; 8: a, b; 28: a, b; 35; 38–41; Blindheim jt. 1981, tahv. 21: 1; 27: 1; 46; 54; 55: 1; 64; 65; 77). Lätis on ovaalsõlgi kasutatud liivlaste ajal, kus need võeti 10.–11. sajandil üle Skandinaaviast. Hiljem valmistati neid kohapeal ja nad saavutasid laia leviku (Nerman 1929, 133 jj., joon. 137, 138, 140–143, 145, 147–150; Tõnisson 1974, 120–121, tahv. III; XIII: 5; XXX: 4, 8; XXXII: 4, 5; XXXV; XXXVI: 3–5; Голубева jt. 1987, joon. 1; tahv. IX: 13; Zariņa 1988, 94, joon. 31, 32; tahv. IV: 6, 7; XV). Samuti olid niisugused sõled levinud Soomes, seejuures eriti rohkearvuliselt Karjalas, kus kujunesid välja piirkonnale iseloomulikud tüübid. Kui viikingiajal esinesid Soomes tüüpilised skandinaavia sõled, siis hilisemad kujutavad endast juba kohalikke tüüpe (Ailio 1922, joon. 1–19; Hällström 1948, joon. 4–14; Kivikoski 1963, tahv. 5: 1, 2; 59: 1, 2; Kivikoski 1973, 133–134, tahv. 80: 708–714; 117: 1053–1055; 118: 1056–1064; Голубева jt. 1987, tahv. XIII). Nii liivlaste kui ka karjalaste sõled on ühekihilised, kuid erinevad kuju ja samuti ornamendi poolest. Liivi sõled on enamasti ümarovaalsed või ühe teravneva otsaga, Karjalale on iseloomulikud teravovaalsed sõled. Ovaalsõlgi on teada ka Venemaalt, kuhu need on jõudnud otse Skandinaaviast (Фехнер 1963, 76–78, joon. 44; 47: 2; Дедюхина 1967, 191 jj., joon. 26, 27) või Karjalast (Седова 1981, 84, joon. 30: 1, 3).

Peale mainitud lühiülevaadete Tallgrenilt ei ole Eesti ovaalsõlgi seni põhjalikumalt käsitletud. Kõlitse eksemplari kasutab Karjala sõlgede tüpoloogias

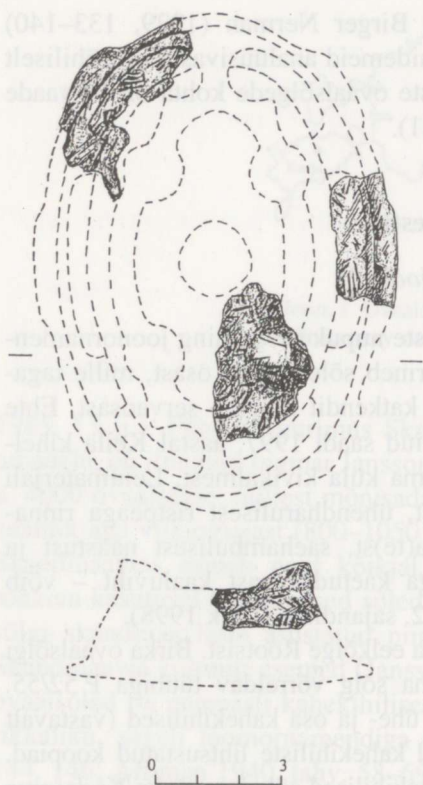
võrdlusmaterjalina Julius Ailio (1922, 34). Birger Nerman (1929, 133–140) vaatleb Skandinaavia ja Ida-Baltikumi alade sidemeid analüüsisvas töös põhiliselt Rootsist ja Lätist saadud leide. Koiva liivlaste ovaalsõlgede kohta on ülevaade Evald Tõnissoni monograafias (1974, 120–121).

Ovaalsõled Eestis

Kodasema sõlg (joon. 2)

Säilinud on kolm katkendit koonusekujuliste nupukestega ning joonornamen-diga kaunistatud sõlest. Suurim fragment pärineb sõle sellest osast, mille tagaküljel on nõela kinnitusaas. Kaks ülejäänud katkendit on sõle servaosast. Ehte mõõtmed võisid olla u. 11–12 × 7–8 cm. Leiud saadi 1997. aastal Keila kihelkonnast, endise Hüüru mõisa maalt, Kodasema küla kivikalmest. Leiumaterjali põhjal – katkendid kammikujulisest ripatsist, ühendharulisest ristpeaga rinnanõelast, kettakujuliste iaienditega keekandja(te)st, saehambuliseast naastust ja kitsast valatud käevõrust ning pronksplekiga kaetud rauast kaaluviht – võib Kodasema kalme dateerida tõenäoliselt 11.–12. sajandisse (Luik 1998).

Kodasema sõlele võib võrdlusmaterjali leida eelkõige Rootsist. Birka ovaalsõlgi käsitletud Janssoni tüpoloogias on Kodasema sõlg võrreldav tüübiga P 52/55. Janssoni arvates ei ole tähtis, et osa sõlgi on ühe- ja osa kahekihilised (vastavalt P 52 ja P 55), sest ühekihilised sõled on vaid kahekihiliste lihtsustatud koopiad. Seetõttu käsitleb ta neid ühe tüübina. Tüübi ühekihilised sõled, nagu ka Kodasema eksemplar, on omakorda jaotatud variantidesse P 55 : 1 ja P 55 : 2 (Jansson 1985, 87–90, 224–225, joon. 75, 76). Montelius dateeris P 55-tüüpi sõled 11. sajandi esimesse poolde, Peterseni arvates ei tulnud need kasutusele enne 11. sajandi algust (Jansson 1985, 90–91). Jansson leiab, et nimetatud tüüp peaks olema siiski varasem ja kuuluma hilisesse Birka perioodi, s.o. 9. sajandi teise poolde kuni 10. sajandi viimasesse veerandisse (Jansson 1985, 227, 229). Tüübi P 52/55 kahekihilistel, ažuurse ülemise kihiga sõlgedel on nupukesed sageli loomapea, eeskätt hobusepea kujulised, ühekihiliste sõlgede hobusepead on väga stiliseeritud ja ainult aimatavad (Arbman 1940, tahv. 68–69). Ka Kodasema katkendi nupukeses võib näha stiliseeritud hobusepead (joon. 2). Mõnel ovaalsõlel on välisservas 6–8 väljaulatuvat laiendit, nõnda on see ka Kodasema sõle ühel servakatkendil. Skandinaavias on sellised servad iseloomulikud tüübi P 52/55 allvariantidele C2 ja F2, kuid samasuguseid servi esineb ka teistel tüüpidel (Jansson 1985, joon. 53: c, d; 69; 75 – tüüp P 51; joon. 81 – tüüp Bj 1090). Venemaal Jaroslavl piirkonnas tulid sõle välisserval paiknevad nn. tiivakesed Fehneri arvates kasutusele 10. sajandi keskpaiku ja olid algul iseloomulikud eelkõige kahekihilistele sõlgedele. 10. sajandi teisel poolel esinevad need juba eranditult kõigil ovaalsõlgedel (Фехнер 1963, 78). Ingmar Jansson juhtis mu tähelepanu niisuguste sõlgede loomornamentikas servakaunistusele, mida võib näha ka Kodasema sõle ühel servakatkendil (joon. 3).

Joon. 3. Ovaalsõlgede servades kasutatud loomornament. 1 Kodasema sõle servakatkend, 2 ornamendimotiive Birka sõlgedelt.

Fig. 3. Animal decoration on the borders of oval brooches. 1 the border fragment of the Kodasema brooch, 2 ornamentation motifs on the brooches from Birka. (Jansson 1985, joon./Fig. 89, 91.)

Joon. 2. Kodasema sõlg (rekonstruktsioon).

Fig. 2. The brooch from Kodasema (reconstruction). (AI 6316: 2.)

Lisaks Rootsile on Kodasema sõlega sarnaseid ehteid leitud Lätist liivlaste muististest, kus need on Nermani arvamuse põhjal tõenäoliselt Skandinaaviast imporditud ja kuuluvad 11. sajandi esimesse poolde (Nerman 1929, 133 jj., joon. 142–143; vt. ka Tõnisson 1974, tahv. XXX: 8). Veel on analoogilisi sõlgi teada Taanist Trelleborgist (Jansson 1985, 228), Soomest Finströmist ja Saltvikist (Kivikoski 1973, 98, tahv. 80: 714) ning Venemaalt Jaroslavli piirkonnast (Фехнер 1963, joon. 44: 4). Kõigi nende puhul on arvatavasti samuti tegu impordiga Skandinaaviast.

Aseri sõlg (RM 121/A 5: 269)¹

Sõlg on kaheks tükiks murdunud, nõel puudub, kaunistatud reljeefse loomapäid või -nägusid kujutava ornamendiga. Katkendite pikkus on 10,2 ja 7,2 cm.² Sõle külge kinnituvad kahe spiraaliga keekandja, kahest lülist koosnev rauast varrasahelik, rauast S-kujuline vahelüli ja pronksketi katkend. Samast kohast leiti

¹ Sõle olemasolule juhtis mu tähelepanu Vello Lõugas, keda selle eest tänan.

² Sõlg asub Rakvere Muuseumi ekspositsioonivitriniis, seetõttu ei olnud võimalik seda mõõta ega joonistada. Toodud mõõtmed on võetud RM-i inventariraamatust.

eraldi veel teinegi sarnane, kuid pisut suurem keekandja koos kahest lülist varrasaheliku ja keti katkendiga. Esemed on saadud juhuleiuna 1950. aastal Viru-Nigula kihelkonnast Aseri kivikalmest Tallinna–Narva maantee laiendamistöödel. Järgmisel aastal korraldatud arheoloogilistel kaevamistel selgus, et tegu on varasema kivi-kalmega, mida on kasutatud ka 10.–11. sajandil (Saadre 1952; Jaanits jt. 1982, 346).³

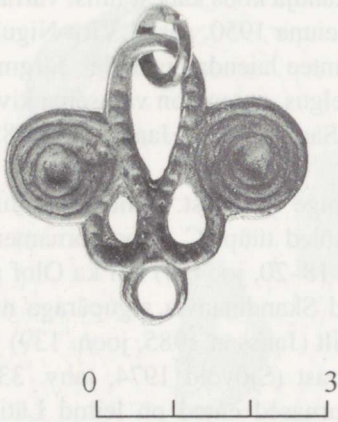
Aserist leitud sõlele võib paralleele leida eelkõige Soomest. Ailio koostatud Karjala sõlgede tüpoloogias kuuluvad niisugused sõled tüüpi C – loomornamendiga sõled (soome k. – *eläinsolki*). Nii Ailio (1922, 18–20, joon. 4) kui ka Olof af Hällströmi (1948, 57 jj.) arvates on need arenenud Skandinaavia algupäraga nn. Borre-stiilis sõlgedest. Neid on teada näiteks Ölandilt (Jansson 1985, joon. 139) ja Birkast (Arbman 1940, tahv. 60: 4a), samuti Norrast (Sjövold 1974, tahv. 33). Rootsi ja Norra sõled on kahekihilised. Mõned sarnased ehted on leitud Lätist (Nerman 1929, joon. 137; Latvijās 1974, tahv. 77: 6). Soome loomornamendiga sõled on ühekihilised. Karjala vastavate sõlgede hulgas eristab Ailio kahte varianti: varasemad – C₁-sõled – on mõõdmetelt väiksemad, ümarovaalsed ja tugevasti reljeefse ornamendiga, hilisemad – C₂-sõled – aga suuremad ja teravovaalsed ning kujutis on vähem reljeefne (Ailio 1922, 20–21, joon. 5–8). Hällström jagab C₁ rühma sõled, mida tema andmeil on Soomest teada 11 eksemplari, nelja alarühma. Soome vastavate sõlgede tekkepiirkonnaks peab Hällström Hämet, mitte Karjalat (Hällström 1948, 57–59, joon. 8). Ailio järgi kuuluvad loomornamendiga sõlgede eeskujuks olnud Skandinaavia sõled 9. sajandi teise poolde, Soome C₁-tüüpi sõled tulid tema arvates kasutusele enne Skandinaavia vastavate sõlgede kadumist, s.o. enne 900. aastat, ning püsisid tõenäoliselt 11. sajandini (Ailio 1922, 22–28). Hällströmi arvates on Soome loomornamendiga sõled võetud kasutusele alles 11. sajandil, tema andmeil on pärastistes uurimustes ka Skandinaavia Borre-stiilis sõled dateeritud hilisemaks – ajavahemikku u. 930–1000. Lisaks Borre-stiilis sõlgedele võis Hällströmi arvamuse kohaselt Soome sõlgede eeskujuks olla ka Skandinaavias 11. sajandil levinud JP 51-tüüpi sõlgede ornament (Hällström 1948, 58–59). Teravovaalsed C₂-sõled dateeris Ailio 11. sajandi keskpaigast kuni 12. sajandi alguseni (Ailio 1922, 28), ka Hällströmi arvates kuuluvad need ristiretkeaga (Hällström 1948, 59). Ailio andmeil on C₂-sõlgi Soomest leitud 30, seejuures üle kahe kolmandiku neist Karjalast (Ailio 1922, 21). Ella Kivikoski järgi on niisuguseid sõlgi Soomest teada üle 40 (Kivikoski 1973, 133, tahv. 117: 1055). Aseri sõlg on oma ümarovaalse kaju tõttu võrreldav pigem tüüpi C₁ sõlgedega (joon. 4).

Joon. 4. Soome C₁-tüüpi sõlgede ornamendi näide.

Fig. 4. An example of the ornament of the brooches of Finnish type C₁.

³ Nii kaevamis- kui ka juhuleiud asuvad Rakvere Muuseumis (RM 121/A 5).

Joon. 5. Kahe spiraaliga keekandja Saaremaalt.

Fig. 5. Chain holder with two spirals from Saaremaa. (AI K 84: 14.)

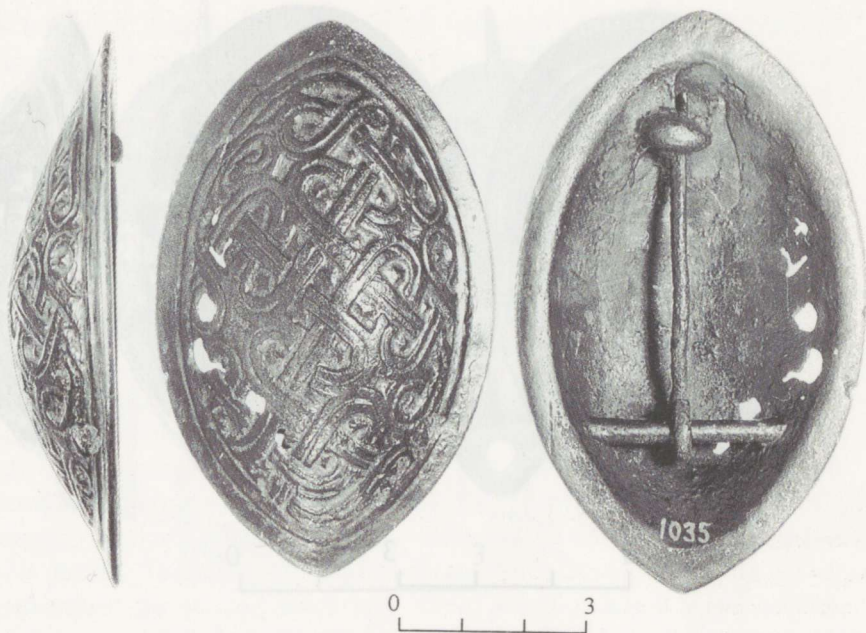
Aseri eksemplar on ainus ovaalsõlg Eestis, millega kaasnes teinegi leid – kahe spiraaliga keekandja (nagu joon. 5). Kivikoski andmeil on niisugused keekandjad Soomes laialdaselt levinud nii viikingi- kui ka ristiretkeajal (Kivikoski 1973, 105, 137, tahv. 87: 767, 768; 123: 1110, 1111; vt. ka Голубева jt. 1987, tahv. XV: 12, 13, 15). Väljaspool Soomet on neid teada ainult üksikuid. Lätist Laukskola kalmistust ja Põhja-Norrast leitud eksemplare on kasutatud ripatsina (Latvijas 1974, joon. 118; Sjövoid 1974, tahv. 25). Novgorodis on paar niisugust keekandjat saadud koguni 13.–14. sajandi kihist (Седова 1981, 35, joon. 10: 3, 4). Sarnaseid ehteid esineb ka vadjalastel (Голубева jt. 1987, tahv. X: 10). Eestis on üksikuid seda laadi keekandjaid teada Saaremaalt (joon. 5; Tallgren 1925, 77, joon. 103; AI K 3: 8).

Seoses Aseri leiuga väärrib mainimist Kalvola Pahnainmäki laibahaud Soomest, kust muu hulgas on leitud kaks Aseri sõlega sarnast ümarovaalse kujuga sõlge ja kaks kahe spiraaliga keekandjat. C. A. Nordman (1924, 80, 143) dateeris selle matuse 12. sajandi algupoolde või 1150. aasta ümber. Hällströmi arvates on nimetatud matuse leiumaterjal siiski oluliselt vanem ning kuulub 11. sajandisse (Hällström 1948, 53–55, joon. 4).

Külitse sõlg (joon. 6)

Sõlg on teravovaalne, mõõtmed 9,1 × 5,5 × 1,9 cm, kaunistatud väänleva punutud ornamendiga. Sõlenõel on säilinud ja kinnitub tagaküljel koos sõlega valatud põikvarda külge (vrd. Ailio 1922, joon. 1: CC₂). Leiuteate põhjal on sõlg saadud möödunud sajandil Tartu–Riia maantee lähedalt "tõenäoliselt koos teiste asjadega, mis lastele mängida antud". Muuseumi ei ole teisi leide jõudnud. Sõlge on publitseeritud korduvalt (Katalog 1896, joon. 26: 13; Ailio 1922, joon. 11, 14; Tallgren 1925, joon. 95).

Külitse sõlele võib leida võrdlusmaterjali Karjalast. Ailio tüpoloogias vastab Külitse sõlg tüübile F, kuhu kuuluvad punutud e. paelornamendiga sõled (soome k. *nauhasolki*). Tüübi neljast variandist on Külitse sõlg võrreldav kahe esimesega – F₁ ja F₂. Ailio arvates on F₁-sõled tulnud kasutusele 11. sajandi alguses, F₂-sõled dateeris ta 11. sajandi esimesse poolde (Ailio 1922, 32–39, joon. 11–15). Ailio järgi on tüübi F₁ sõlgi leitud Karjalast viis, Savost neli, Hämost kaks ning Pohjanmaalt üks, sellesse tüüpi paigutas ta ka Eestist leitud Külitse sõle. Kõik kolm F₂-tüübi sõlge on pärit Karjalast (Ailio 1922, 32, 34). Kivikoski andmeil on F-tüüpi sõlgi kokku leitud Soomest vähemalt 27 (Kivikoski 1973, 133, tahv. 118: 1058).

Joon. 6. Külitse sõlg.

Fig. 6. The brooch from Külitse. (AI 1035.)

Karja sõlg (joon. 7)

Ümarovaalse kujuga sõle alumises otsas on auk, sõlenõel puudub. Sõle mõõtmed on $6,4 \times 4,1 \times 1,8$ cm. Kaunistatud viie nupukesega, millest üks asub sõle keskel, teised nõgusate külgedega rombi otstes. Väljaspool rombi olev reljeefne ornament on kulunud ja pole täpsemini jälgitav. Servaosa on kaunistatud täketega, mis kohati on samuti kulunud, ja väikeste ringikeste reaga sõle ülaosas. Ehe on leitud Saaremaalt, Karja kihelkonnast, täpne leiukoht, samuti -aeg on teadmata. Sõlg on avaldatud: Saaremaa 1924, joon. 17: 3.

Karja sõlele võib vasteid leida Lätist, liivlaste asualalt. Nermani arvates on niisugused sõled arenenud Rootsis 10. sajandil levinud loomornamendiga kaunistatud tüübist. Sõle keskosas moodustub romb ja külgedel neli ovaalset välja (Nerman 1929, 135–136, joon. 146). Jansson nimetab neid sõlgi Birka-tüüpi sõlgedeks (Jansson 1985, 42–43, joon. 30, 31). Rootsi eksemplaridest on liivi sõled väiksemad ja degenerereerunud ornamendiga, Nermani arvates kuuluvad need 11. sajandi esimesse poole (Nerman 1929, 136–149, joon. 147, 148; vt. ka Katalog 1896, tahv. 26: 14, 15; Tõnisson 1974, 121, tahv. XXXII: 4). Laukskola kalmistult on sarnaseid ovaalseid sõlgi teada 11. ja 12. sajandisse dateeritud matustest (Zariņa 1988, tahv. XV, joon. 31, 32). Analoogilisi Lätist leitud ehteid on ka Eesti muuseumides (vt. lisa, tüüp A).

Joon. 7. Karja sõlg.

Fig. 7. The brooch from Karja. (AI K 77: 2.)

Teadmata leiukohaga sõlg (joon. 8)

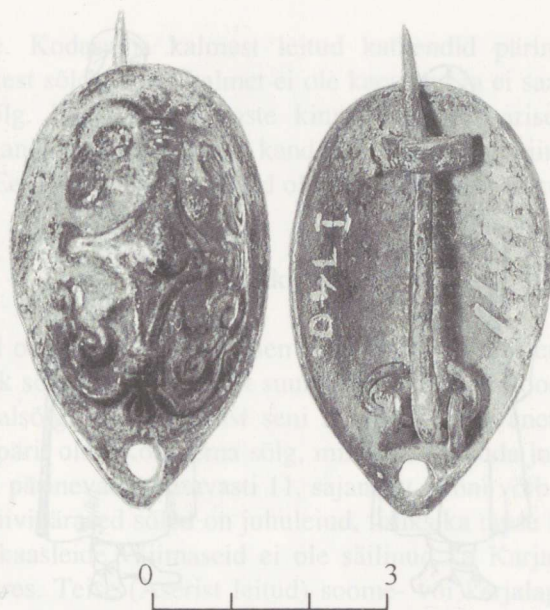
Teravneva otsaga ja palmettidest ornamendiga kaunistatud sõle mõõtmed on $5,8 \times 3,4 \times 1,5$ cm. Sõlenõel on säilinud ja kinnitub kaarja traadi abil sõlega koos valatud aasadesse (vrd. Ailio 1922, joon. 1: a). Ehe on leitud möödunud sajandil väidetavalt Eestimaa kubermangust, täpne leiukoht ja -aeg teadmata, ning see on publitseeritud: Hansen 1875, 26, tahv. VI: 9a, 9b.

Palmettidega kaunistatud sõled kujutavad endast tüüpilist liivi ehet, mis on seal esindatud väga arvukalt. Nermani arvates on need sõled arenenud välja tüübist, mida Eestis esindab Karja eksemplar (Nerman 1929, 140, joon. 149; vt. ka Katalog 1896, tahv. 26: 9–11; Tõnisson 1974, 121, tahv. XXXII: 5). Tallgren dateeris niisugused sõled 11. sajandisse (Tallgren 1925, 70). Lätist leitud seda tüüpi ehteid on ka AI leiukogus (vt. lisa, *tüüp B*).

Ovaalsõlgede kandmisviisist

Ovaalsõlgi on tavaliselt kantud paarikaupa. Sageli on sõlgede külge kinnitunud rinnakeed, mis on eriti uhked liivlastel (joon. 9; Tõnisson 1974, 120; Zariņa 1988, joon. 17: 2, 3, 5; 18: 3). Liivi ovaalsõlgedel on rinnakee (*resp.* keekandja) kinnitamiseks alumises otsas auk (Zariņa 1988, joon. 31, 32, tahv.

Joon. 8. Eestist teadmata leiukohast saadud sõlg.

Fig. 8. Brooch from Estonia, discovery site unknown. (AM 140: 1.)

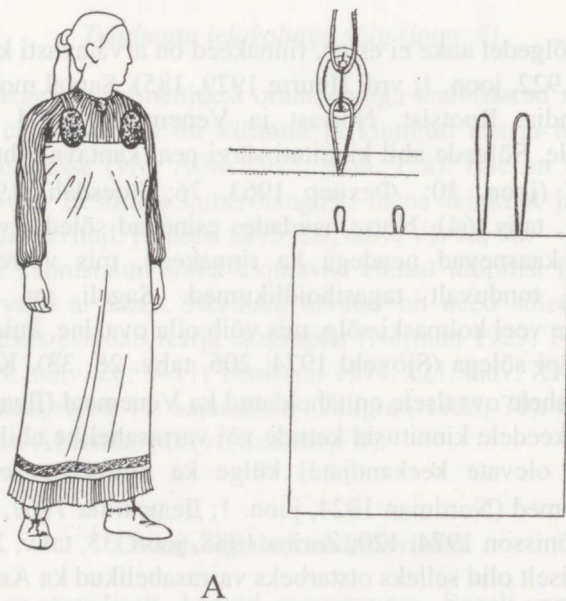
IV: 6, 7), Karjala sõlgedel auke ei esine, rinnakeed on arvatavasti kinnitatud sõle tagaküljele (Ailio 1922, joon. 1; vrd. Huurre 1979, 185). Samal moel kinnitub ka Aseri sõle keekandja. Rootsist, Norrast ja Venemaalt leitud ovaalsõlgedel enamasti auke ei ole. Sõlgedel abil kinnitati särki peal kantava pihitseelikulaadse ülerõiva õlapaelad (joon. 10; Фехнер 1963, 76; Roesdahl 1992, 37; vrd. Blindheim jt. 1981, tahv. 64). Norra haudades esinevad sõled tavaliselt samuti paariti, mõnikord kaasnevad nendega ka rinnakeed, mis võrreldes liivlaste keedega on küll tunduvalt tagasihoidlikumad. Sageli on hauas lisaks ovaalsõlgedele paarile veel kolmaski sõlg, mis võib olla ovaalne, kuid tavaliselt on siiski tegu teist tüüpi sõlega (Sjövold 1974, 206, tahv. 28, 33). Kolmanda sõle kasutamist lisaks kahele ovaalsele on täheldatud ka Venemaal (Дедюхина 1967, 191). Lisaks rinnakeedele kinnitused kettide või varrasahelike abil ovaalsõlgedele (või nende küljes olevate keekandjate) külge ka mitmesugused ripatsid ja väiksemad tarbeesemed (Nordman 1924, joon. 1; Дедюхина 1967, 191; Latvijasa 1974, joon. 118; Tõnisson 1974, 120; Zariņa 1988, joon. 33, tahv. XV; Roesdahl 1992, 37). Tõenäoliselt olid selleks otstarbeks varrasahelikud ka Aseri sõled.

Eestist on seni kõik ovaalsõled leitud üksikult, kuid et need on saadud juhuheidudena, ei või välistada võimalust, et neid on kasutatud paarishehetena. Sellele näib viitavat ka Aseri sõlg, millega koos on leitud kaks ühesugust keekandjat, üks neist sõle küljes. Arvatavasti on ka teine keekandja kinnitunud samasuguse

Joon. 9. Ovaalsõlgede kandmisviisi liivlastel.

Fig. 9. The way oval brooches were worn by Livonians. (Zariņa 1988, joon./ Fig. 17: 5; 18: 3.)

Joon. 10. Ovaalsõlgede skandinaaviapärase kandmisviisi.

Fig. 10. The Scandinavian way of wearing oval brooches. (A – Roesdahl 1992, 36; B – Фехнер 1963, joon./ Fig. 43.)

ovaalsõle külge. Kodasema kalmest leitud katkendid pärinevad tõenäoliselt samuti ainult ühest sõlest, kuid kalmet ei ole kaevatud ja ei saa välistada, et seal on ka teine sõlg. Eestis on rõivaste kinnitamiseks paarisehetena kasutatud sagedamini rinnanõelu, ovaalsõlgede kandmise traditsioon siin puudus, seetõttu võisid vähesed Eestist leitud ovaalsõled olla tarvitusel ka üksiku ehtena.

Kokkuvõte

Eestist leitud ovaalsõlgi võib kahtlemata pidada importesemeteks. Seejuures väljendavad kõik sõled üsna ilmekalt suunda, kust nad on toodud. Viikingiajast varasemaid ovaalsõlgi ei ole Eestist seni leitud. Kõige vanem on tõenäoliselt Skandinaaviast pärit olev Kodasema sõlg, mis võib kuuluda juba 10. sajandisse. Ülejäänud sõled pärinevad arvatavasti 11. sajandist, mõni võib-olla ka 12. sajandist. Mõlemad liivipärased sõled on juhuleiud, lisaks ka täpse leiukohata, ja neil ei ole mingeid kaasleide. Viimaseid ei ole säilinud ka Karjalale iseloomuliku Külitse sõle juures. Teise (Aserist leitud) soome- või karjalapärase sõle küljes olevad keekandjad on samuti, nagu seda tüüpi sõledki, kõige enam levinud Soomes ja Karjalas. Ülejäänud Aseri kalmest saadud viikingi- ja hilisrauaaegsed esemed – rinnanõelad, käevõrud, tuleruud jm. – on Eestis tavalised. Ka Kodasema kalmest kogutud leiumaterjal koosneb Eestis laialt levinud esemetüüpidest.

Kasutatud kirjandus

- Ailio, J.** 1922. Karjalaiset soikeat kupurasoljet. (SMYA, XXXII : 3.)
- Arbman, H.** 1940. Birka, I. Die Gräber. Tafeln. Stockholm.
- Blindheim, C., Heyerdahl-Larsen, B. & Tollnes, R. L.** 1981. Kaupang-funnene, I. (Norske Oldfunn, XI.) Oslo.
- Hansen, G. v.** 1875. Die Sammlungen inländischer Alterthümer und andere die baltischen Provinzen bezüglichen Gegenstände des Estländischen Provinzial-Museums. Reval.
- Huurre, M.** 1979. 9000 vuotta Suomen esihistoriaa. Helsinki.
- Hällström, O. af.** 1948. Lisä suomalaisten soikeiden kupurasolkien syntyhistoriaan. – SM, LIV/LV, 45–69.
- Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V. & Tõnisson, E.** 1982. Eesti esiajalugu. Tallinn.
- Jansson, I.** 1985. Ovals spännbucklor. En studie av vikingatida standardsmycken med utgångspunkt från Björkö-fyndet. Archaeological Studies. Uppsala University Institute of North European Archaeology. (Aun, 7.) Uppsala.
- Katalog** der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga. 1896. Riga.
- Kivikoski, E.** 1963. Kvarnbacken. Ein Gräberfeld der jüngeren Eisenzeit auf Åland. Helsinki.
- Kivikoski, E.** 1973. Die Eisenzeit Finnlands. Bildwerk und Text. Neuausgabe. Helsinki.
- Latvijas PSR** arheoloģija. Rīga, 1974.
- Luik, H.** 1998. Finds from two archaeological monuments – the stone grave of Kodasema and the burial ground of Kuhjavers. – Arheoloogilised välitööd Eestis 1997. (Trükis.)
- Nerman, B.** 1929. Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit. Stockholm.
- Nordman, C. A.** 1924. Karelska järnåldersstudier. (SMYA, XXXIV: 3.)
- Roesdahl, E.** 1992. The Vikings. London.

- Saadre, O.** 1952. Aseri kivikalme kaevamise aruanne 1951. a. Käsikiri AI-s.
- Saaremaa ja Muhu muinasjäänused.** (TÜ AKT, II.) 1924.
- Sjövold, I.** 1974. The Iron Age Settlement of Arctic Norway, II. Late Iron Age. (Tromsø Museums Skrifter, X: 2.) Tromsø; Oslo; Bergen.
- Zariņa, A.** 1988. Lībiešu apģērbs 10.–13. gs. Rīga.
- Tallgren, A. M.** 1925. Zur Archäologie Eestis, II. Von 500 bis etwa 1250 n. Chr. (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), B VIII : 1.) Dorpat.
- Tõnisson, E.** 1974. Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur (11. Jh. – Anfang 13. Jhs.). Ein Beitrag zur ost-baltischen Frühgeschichte. Tallinn.
- Голубева Л. А., Могильников В. А., Седов В. В. & Розенфельдт Р. Л.** 1987. Финно-угры и балты в эпоху средневековья. (Археология СССР.) Москва.
- Дедюхина В. С.** 1967. Фибулы скандинавского типа. – Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. (Труды Государственного Исторического музея. Вып. 43.) Москва, 191–206.
- Седова М. В.** 1981. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв). Москва.
- Фехнер М. В.** 1963. Внешнеэкономические связи по материалам Ярославских могильников. – Ярославское Поволжье X–XI вв. по материалам Тимереvского, Михайловского и Петровского могильников. Москва, 75–85.

Lisa

LÄTIST LEITUD SÕLED EESTI MUUSEUMIDES

Eesti muuseumides asub mitu Lätist leitud ovaalsõlge, mis enamikus on saadud möödunud sajandi lõpul, mõned ka käesoleva sajandi algul juhuleidudena või asjaarmastajate tehtud kaevamisel. Et suur osa neist on siiani publitseerimata, olgu siinkohal toodud nimekiri nendest leidudest ja nende praegusest asukohast. Sõled jagunevad kolme tüüpi, mis kõik on iseloomulikud liivlastele.

Tüüp A – viie nupukese, rombi ja nelja ovaalse väljaga sõled, nagu Karja sõlg Eestist. Enamasti on need sõled ümarovaalsed, mõnikord on alumine, auguga ots pisut teravnev (joon. 11).

Tüüp B – palmetidest ornamendiga sõled, nagu Eestist teadmata leiukohast saadud sõlg. Sõled on tavaliselt ühe teravneva otsaga, milles on auk, mõnikord on sõle alumises otsas augu jaoks rombikujuline pikendus (joon. 12).

Tüüp C – nupukeste ja reljeefse rombiga sõled, mille auguga ots on teravnev. Eestist ei ole seni niisuguseid sõlgi leitud (joon. 13).

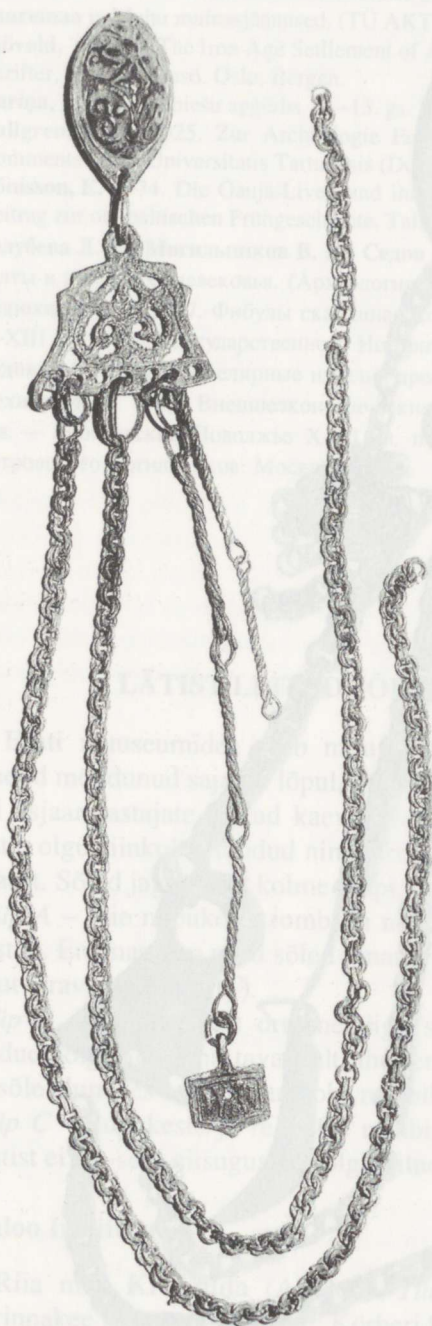
Ajaloo Instituut

1. Riia mk., **Krimulda** (AI 366). *Tüüp A*, ornament kulunud. Leitud koos rinnakee katkenditega (E. P. Körberi kogust).
2. Cēsise mk., **Rauna "lahinguväli"** (AI 370: 1–2). Kaks sõlge. *Tüüp B*, ühel sõlkel on mõlemad otsad teravnevad, teisel ainult alumine (E. P. Körberi kogust). Publitseeritud: Katalog 1896, tahv. 26: 9, 10.

Joon. 11. Tüüp A. Daugava jõe kaldalt Riia lähedalt leitud ovaalsõled koos keekandja, kettide, ripatsite ja trapetsikujulise laiendiga sõlega.

Fig. 11. Type A. Oval brooches with a chain holder, chains, pendants, and a brooch with trapezoid extension, found from the bank of River Daugava, near Riga. (AM A 271: 1.)

Joon 13. Tüüp C. Sõlg Krimuldast.

Fig. 13. Type C. The brooch from Krimulda. (AI 1222.)

←
Joon 12. Tüüp B. Sõlg koos keekandja ja rinnakee katketega Cēšise lähedalt.

Fig. 12. Type B. A brooch with chain holder and chains found near Cēsis. (AI 1977: 2.)

3. **Teadmata leiukohast** (AI 637). *Tüüp A*. Leitud koos spiraalotstega väikese keekandja, risti piludega kuljuse ja kolme trapetsikujulise ripatsiga (A. W. Hupeli kogust).
4. Riia mk., **Krimulda**, kääbas 1 (AI 1161: 68). Kaks sõlge. *Tüüp A*. Leitud koos ažuursete keekandjate, kee vahelülide ja rinnakeega (kääbast kaevas krahv C. G. von Sievers 1873. a.). Publitseeritud: Tõnisson 1974, tahv. III. (Deponeeritud Sigulda Koduloomuuseumisse Turaidas.)
5. Riia mk., **Krimulda**, haud I (joon. 13). Kaks sõlge. *Tüüp C*. Leitud koos ažuursete keekandjate ja rinnakeega. Samast leiti veel kuljus, linnu- ja noakujuline ripats, käevõru, pannal, kirves, savinõu jm. (hauda kaevati 1876. a.). Publitseeritud: Katalog 1896, tahv. 19: 29; Nerman 1929, joon. 150.
6. Riia mk., **Allaži**, kääbas III (AI 1951: 1). Kaks sõlge. *Tüüp B*. Saadud koos ažuursete keekandjate ja rinnakeega. Samast leiti veel villast riiet, käevõrusid, sõrmus, hõberipatseid, hõberahasid, helmeid, merevaiku, spiraale, nuga jm. (kääbast kaevas G. Loeschke 1889. a.).
7. Riia mk., **Krimulda**, Capels, kääbas I (AI 1973: 1). Kaks sõlge. *Tüüp B*. Koos sõlgedega leiti keekandjad, rinnakee, ripatseid, merevaiku, spiraale (kääbast kaevas R. Hausmann 1890. a.).
8. Cēsise mk., **Cēsise** ümbrusest (joon. 12). *Tüüp B*. Koos sõlega jõudsid muuseumi mitmesugused esemed, näit. keekandjad, ketid, ripatsid, sõrmused, käevõrud, odaotsad jm., kuid leiu suletus ei ole kindel. Leiud on saadud 1888. a. raudtee ehitamisel. Publitseeritud: Nerman 1929, joon. 149.

Eesti Ajaloomuuseum

9. Riia mk., **Daugava** vasakult kaldalt, **Riia** lähemast ümbrusest (joon. 11). Kaks sõlge. *Tüüp A*. Leitud koos ažuurse keekandja, trapetsikujulise laiendiga ümara sõle ning pronksist karukihva- ja kammikujulise ripatsiga 1915. a. Esimese maailmasõja aegsetel kaitsetöödel. Kuigi kõik nimetatud esemed on omavahel kettidega ühendatud, ei olnud nad tõenäoliselt ühendatud leidmisel.

Viljandi Muuseum

10. Riia mk. (?), **Daugava** jõe kaldalt, täpsem leiukoht teadmata (VM 3342/A 62). *Tüüp A*. Sõlg on ühe teravneva otsaga, servadel kaunistatud hundihammasornamendiga. Leitud koos ažuurse keekandja, luunularipatsi ning nelja õõneskumera läbilõike ja kitsenevate otstega käevõruga. Muuseumi saadud A. Westrén-Dollilt 1939. a.

Heidi Luik

OVAL BROOCHES IN ESTONIA – IMPORTED ORNAMENTS FROM DIFFERENT REGIONS

Summary

Oval, or tortoise brooches are rather rare in Estonia. Hitherto, only five of them have been found (Fig. 1). All these brooches are stray finds and usually no other objects have been found together with them. Oval brooches are a type of ornament originating from Scandinavia, where they were spread already in the Vendel Period. However, the majority of them date from the Viking Age. These ornaments are found also in West and East Europe, from areas with Scandinavian population. In Latvia, oval brooches have been used in the Livonian area, where they have also been locally manufactured. Local types developed also in Finland, especially in Karelia. In Scandinavia, these brooches are often two-ply, with open-work top layer, and decorated with rich (animal) ornament. The Livonian and Karelian brooches have been single-shell.

From the stone grave in **Kodasema, Keila parish**, three small fragments of a brooch with knobbls, of Scandinavian type (Fig. 2, 3), were found. Relying upon the found fragments, the grave can be dated to the 11th–12th centuries (Luik 1998). The brooch resembles single-shell brooches of Scandinavian type P 52/55 which, according to Jansson, belong to the late Birka period, the second half of the 9th – last quarter of the 10th century (Jansson 1985, 87 ff., 224–229, Fig. 75, 76). Odd specimens of such brooches are also found from Latvia, Denmark, Finland and Russia, where they are considered to be imported goods (Nerman 1929, 133 ff., Fig. 142, 143; Tõnisson 1974, Pl. XXX: 8; Jansson 1985, 228; Kivikoski 1973, 98, Pl. 80: 714; Фехнер 1963, Fig. 44: 4).

The brooch found from the damaged part of the **Aseri stone grave, Viru-Nigula parish**, is broken. Attached to the brooch was a chain-holder with two spirals, chain bar of two links, an S-shaped connecting link, and a fragment of a bronze chain. Another such chain-holder with a chain bar and a chain fragment was found at the same place. The following archaeological excavations discovered that it had been a stone grave of an earlier date that was used also in the 10th–11th centuries (Saadre 1952; Jaanits et al. 1982, 346). The brooch belongs to the type spread in Finland and Karelia, patterned after the brooches of Scandinavian Borre type. The brooches with animal decoration from Finland and Karelia can be divided into subtypes C₁ and C₂. The Aseri brooch resembles the first type by its shape (compare Fig. 4). According to Ailio, such brooches belonged to the 10th–11th centuries, Hällström has dated their introduction to the 11th century (Ailio 1922, 18 ff., Fig. 4–8; Hällström 1948, 57–59, Fig. 8). The chain-holders with two spirals, found together with the brooch, are also spread mostly in Finland (compare Fig. 5; Kivikoski 1973, 105, 137, Pl. 87: 767,

768; 123: 1110, 1111). The brooches with animal decoration resembling the Aseri specimen, in complex with chain-holders with two spirals, were found in Finland, from the inhumation grave of Kalvola Pahnainmäki, which has been dated to the 11th century (Hällström 1948, 53–55, Fig. 4).

A stray find of an oval brooch (Fig. 6) was picked up in **Külitse, Nõo parish**, by the Tartu–Riga highway. Other objects found with the brooch have not reached the museum. The brooch is oval and with plaited decoration. In Ailio's typology of Karelian oval brooches the specimens with plaited, or band, ornament belong to the type F. Variants F₁ and F₂, resembling the Külitse brooch, are dated to the 11th century, especially to its first half (Ailio 1922, 32–39, Fig. 11–15).

The brooch from **Karja parish** (site of discovery unknown) is also a stray find (Fig. 7). It is decorated with five knobbls, in its central part it has a lozenge with concave sides, formed of the sides of four ovals. Such brooches were popular with Livonians. They are thought to be patterned after the Swedish brooches of the Birka type, which are dated to the 10th century. Nerman has dated the Livonian brooches to the first half of the 11th century (Nerman 1929, 135–136, Fig. 146, 147; Jansson 1985, 42–43, Fig. 30, 31). In Laukskola cemetery such brooches occur in the burials dated to the 11th–12th centuries (Zariņa 1988, Fig. 31, 32).

The brooch found from **Estonia** (site of discovery unknown) has one tapering end and is decorated with palmette ornament (Fig. 8). These brooches are also typical of Livonian territory, where they are very numerous. Nerman asserts that they have evolved from the formerly mentioned type, to which the Karja brooch also belongs (Nerman 1929, 140, Fig. 149). Tallgren dated these brooches to the 11th century (Tallgren 1925, 70).

Oval brooches were usually worn in pairs. There were often chains suspending from the brooches, especially showy with the Livonians (Fig. 9). The Livonian brooches have usually a hole in the lower end for fastening the chain (or chain holder); Karelian brooches have no holes, the chains were probably fastened at the back of the brooch (see Ailio 1922, Fig. 1). The chain holder of the Aseri brooch is fastened in the same manner. Oval brooches from Sweden, Norway and Russia usually have no holes. The straps of the over-dress, resembling a pinafore dress, were fastened with oval brooches (Fig. 10). In Norwegian graves, the brooches occur also in pairs, sometimes together with chains. Often the grave contains, in addition to the pair of brooches, also a third one. The occurrence of the third brooch has been observed also in Russia. Besides the chains, various pendants and smaller commodities were fastened to oval brooches (or to the chain holders attached to them) by the aid of chains or chain bars.

In Estonia all oval brooches have been found singly. Whereas they are all stray finds, the possibility that they have been used as geminate ornaments cannot be excluded. The Aseri brooch, found together with two identical chain

holders, one of them fastened to the brooch, seems to indicate this custom. Probably the other chain holder was also fastened to a similar oval brooch. From the grave of Kodasema the brooch was also found singly, but as the grave has not been excavated, it may contain also a second brooch. In Estonia, pins were commonly used as geminate ornaments for fastening the garments. Oval brooches were not traditional here, therefore the few oval brooches found in Estonia may have been used singly also.

Oval brooches found in Estonia can be certainly regarded as imported objects. Thereby they all betray their origin quite clearly. Oval brooches earlier than the Viking Age have not yet been found in Estonia. Most likely, the Kodasema brooch is the earliest. It originates from Scandinavia and may be dated even to the 10th century. The rest of the brooches can presumably be dated to the 11th, some probably to the 12th century. Both Livonian brooches have neither a determined site of discovery, nor any accompanying finds. The same can be said about the Kūlitse brooch, typical of Karelia. The chain holders, found with the other brooch of Karelian or Finnish type, are like the brooches themselves, mostly spread in Finland and Karelia. The rest of the objects found from the grave of Aseri and dated to the Viking Age and the Late Iron Age – pins, bracelets, fire-steels, etc. – are common in Estonia. The finds gathered from the stone grave of Kodasema also represent types widely spread in Estonia.

The appendix of the article produces a list of oval brooches in Estonian museums, found from the Livonian areas in Latvia (Fig. 11–13).